

CSALÁDI CSOKROK

A IX. Duna–Tisza közti nemzetközi néprajzi
nemzetiségkutató konferencia
(Baja, 2014. július 17–18.)
előadásai

Szerkesztette
KOTHENCZ KELEMEN

BAJA
2015

CSALÁDI CSOKROK

A IX. Duna–Tisza közti nemzetközi néprajzi
nemzetiségkutató konferencia
(Baja, 2014. július 17–18.)
előadásai

BAJA
2015

A konferenciát szervezte
Ágfalviné Baranyai Ildikó és Kothencz Kelemen

*Az előadások szövegét gondozta,
a tanulmánykötetet szerkesztette és tördelte*
KÓTHENCZ KELEMEN

ISBN 978-615-80206-2-6

A konferencia megrendezését
az Emberi Erőforrások Minisztériuma,
a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal,
a Bács–Kiskun Megyei Nemzetiségi Központ,
a Bács–Kiskun Megyei Cigány Önkormányzat,
a Bács–Kiskun Megyei Horvát Önkormányzat,
a Bács–Kiskun Megyei Német Önkormányzat,
az OTP Bank Nyrt. és
a Türr István Múzeum támogatta.

A kötet megjelenését a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal
anyagi támogatása tette lehetővé.

KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI HIVATAL

Kiadja a Türr István Múzeum
(Baja 6500 Deák Ferenc u. 1. Tel.: 79/324-173)
Felelős kiadó: Kovács Zita

**„SZÁRNYUK ÉS GONDVISELÉSEK ALATT
HOLTOM ÜEDEJÉIG LAKVÁN...”
A CSALÁD ÉS JOGSZOKÁSAI: AZ IDŐSEKRŐL GONDOSKODÁS
SZOKÁSRENDJE A KÉTVÍZKÖZÉN¹**

A család, a munka témaköréhez a tanulmány egy sajátos szempontrendszerrel kívánja gazdagítani. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy az életkor előrehaladtával a munkaképességben és a munkához való viszonyban bekövetkező változások milyen autonóm szabályozási gyakorlatot alakítottak ki a paraszti társadalmon belül. Vizsgálódásunk fókuszába a családot helyezzük, megközelítésünk jogi néprajzi, azaz interdiszciplináris. A kutatás tárgya egyrészt hagyományosan néprajzi (a Duna–Tisza közötti területen, azaz a Kétvízközén élő nemzetiségek és népcsoportok szokásrendjét vizsgálja), másrészt azonban kifejezetten jogi néprajzi, mert elsősorban a témát érintő jogszokások vizsgálatát tűzi célul. Tagányi Károly szavaival a „megiratlan, jogi alakba nem öntött jogszokások” vizsgálatára irányul, de a vizsgált csoportok társadalmi-gazdasági differenciáltsága miatt szükségszerűen magában foglalja a szokásnormák, jogi népszokások, jogi néphagyományok mellett a szokás-jog és a jogi norma körét is.² A kutatás a komplex módszert alkalmazva túlmutat a klasszikus néprajzi strukturáltságon,³ a források között a néprajzi gyűjtések adatai mellett a levéltári dokumentumokat és a jogszabályokat is használja.⁴ Mivel a paraszti társadalomban a közösség tagjai munkához való viszonyulásában bekövetkező változások szinterei elsősorban a családok voltak, e szintéren vesszük számba a speciális helyi kisközösségi autonóm szabályozások, azaz élő jogszokások mindennapi gyakorlatát.

A téma kapcsán nem kerülhető meg az érintett három fogalom meghatározása, illetve egymáshoz való viszonyuk pontosítása a család – munka – idős ember hármas kontextusában.

Családon a továbbiakban annak rendkívül gazdag kontextus rendszerére csak utalva a feudális gazdasági kötöttségek alapján szerveződő, mezőgazdasági termelést folytató nagycsaládot értjük. A magyar történelem során szembetűnő, hogy bár a feudalizmus időszakában is általánosabb volt a vagyonnal nem rendelkezők magas száma és az alacsony átlagéletkor miatt a nukleáris, azaz kiscsalád, mégis a paraszti társadalom sajátos, a középkorban is meghatározó családtípusaként a nagycsaládot tartjuk számon.⁵ Ez a nagycsalád azonban nem azonos a honfoglalás kor nagycsalád-

¹ A tanulmány az OTKA A jogtörténet új forrásai: a Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Digitális Adattár (DDFL) 109191. sz. pályázat támogatásával készült.

² TAGÁNYI Károly 1919. 3.

³ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981.

⁴ A néprajzi források között hangsúlyos szerepe van a helyszíni adatközlések mellett a konferenciasorozat korábbi ülésein elhangzott gyűjtéseknek, illetve az előadók által jegyzett monográfiáknak: BARTH János 1997.; BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013.

⁵ FARAGÓ Tamás 2000.; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981.

jával, noha számos hasonló vonást mutat. A feudális kor nagycsaládjának alapja is a közös vagyon, de már nem a nemzetségi szervezet elsősorban állatokból álló, majd az azt kiegészítő földterületek osztatlan közös tulajdona, hanem a feudális rend alapját jelentő földtulajdon közös birtoklási formája, megélhetési kerete. A középkorban ugyanis a jobbágyság esetében a jobbágytelek nagycsalád által történő közös birtoklása, művelése biztosított megélhetést az egyén számára. A jobbágyfelszabadítást követően a paraszti magántulajdon megjelenése és szétöröklése után a feudális társadalom felszámolásával maga a nagycsalád is felbomlott.⁶ Az új társadalmi rend új családmódellet alakított ki: megjelent a feudalizmus időszakában domináns tradicionális családtól határozottan különböző modern család, amelynek sajátos jellemzői a XIX. században Európa szerte lezajló társadalmi-gazdasági átalakulások során mind nyilvánvalóbbakká váltak.⁷ A család alapvető funkcióiban is változás következett be: a biológiai (utódnemző), a társadalmi reprodukció mellett továbbra is meghatározó a gazdasági funkció, de tartalmuk erőteljesen módosult. A biológiai funkció a gyermekhalandóság csökkenésével, a népességszám növekedésével és a társadalmi ellátórendszer kiépítésével átférmálódott (kevesebb gyermeket vállaltak a családok), a társadalmi reprodukció az organizált szervezetek kiépülésével (iskola, egészségügyi, szociális intézmények) redukálódott. A gazdasági funkció is ártértelmeződött: a termelés, a szolgáltatás családi közössége helyett mindinkább a fogyasztási-anyagi szükséglet kielégítésének dominanciája vált jellemzőjévé.⁸

A munka fogalmának meghatározása során fontos leszögezni, hogy a paraszti társadalom alapegységének, a tradicionális családnak az alapja a munkaközpontú értékrend volt. A lokális közösségbe a családon keresztül beilleszkedő egyén szocializációs folyamatának lényege a munkára nevelés, a munkába nevelődés volt. Az egyén értékét közösségi hasznossága, az által elvégzett munka szabta meg. Ki mihez értett a legjobban, abban „első, a közösség által megbecsült” lehetett: a legjobban kaszáló kezdte az aratást, a legszebb hangú indította a nótát, mindenkinek megvolt az a tánc, amit ő tudott a legjobban, különleges becsülete volt a kiváló főzőasszonyoknak.⁹ A munkába nevelődés folyamata a paraszti életforma teljes tudásának birtoklásával és ennek bizonyításával fejeződött be, ettől kezdve vált közösségének teljes értékű tagjává a fiatal.

Az idős kor, az öregség¹⁰ rendkívül összetett és differenciált kontextusban értelmezendő fogalmának a néprajz által történő meghatározása a paraszti társadalom-

⁶ NAGY Janka Teodóra 1998.

⁷ CSEH-SZOMBATHY László 1995.; TOMKA Béla 2000.; SPÉDER Zsolt 2005.; BÁNLAKY Pál 2011.; SOMLAI Péter 2013.

⁸ BÁNLAKY Pál 2011. 45.; SOMLAI Péter 2013. A gazdasági funkció változását egy mai példával szemlélítve: a munkát a családtagok munkahelyükön külön-külön végzik, jövedelmüket viszont együtt költik el a szupermarketekben, illetve a közösen töltött szabadidőben igénybevert szolgáltatások alkalmával.

⁹ Erdei Ferenc éppen ennek ellentétéként jellemzi a polgári társadalom városi emberét, a „nadrágos embert”, aki pozícióba beülve kétségbevonhatatlan tudás birtokosainak is tekinti magát. ERDEI Ferenc 1974.

¹⁰ Tanulmányunk az idős kor kérdéseit csak érintőlegesen tárgyalja, ezért nem tér ki az öreg és az idős fogalmi különbözőségeire, nem foglalkozik magának az öregségnek interdiszciplináris meghatározásával, sem a definíciós vitákkal. A munkatevékenységi kör megváltozásának azonban különös jelentőséget tulajdonítunk tanulmányunk tárgya szempontjából (TURAI Tünde 2009. 35–39.). A témával fog-

ban elválaszthatatlan a munkavégzési képességtől, annak állapotától. A paraszti munkák katalógusának az életkor változásával vagy az egészség romlásával történő csorbulása ugyanis az egyén személyes életében magával hozta az öngondoskodási képesség korlátozottságát (amely inkább egyénileg és implicit módon értelmezve a XX. század első felében leginkább a 60 év körüli időre esett), illetve a családon belüli szerepváltás igényét (a gondoskodói helyett a gondozotti szerepbe kerülést).¹¹

A tradicionális család életét jogszokások, szokásnormák szabályozták, és ezek határozták meg az idősekről, betegekről gondoskodás rendjét is (egyfajta komplementer viszonyrendszerben értelmezve az öngondoskodási képesség csökkenést). Tanulmányunk elsősorban a jogszokásokra alapozza az ismertetni kívánt modellezhető példák sorát – tudva azt természetesen, hogy a vizsgált csoportok társadalmi-gazdasági differenciáltsága szükségszerűen magában foglalja a szokásnormák, szokásjog, jogi normák, jogi népszokások és jogi néphagyományok körét is.

Az idősekről gondoskodásnak a tradicionális családoknál térben és időben eltérő formái alakultak ki, amelyek közül a tanulmányban a Kétvízköze nemzetiségi és népcsoportjaihoz kötődően a teljesség igénye nélkül négy, különböző időszakokban megvalósuló modellértékű gyakorlatot kívánunk röviden bemutatni.

1. A családon belüli idősekről gondoskodás korai parasztpolgári gyakorlatát (XVIII. század vége – XIX. század eleje) Kalocsa és a Kalocsai Sárköz Bárh János által közzétett, a korabeli katolikus magyar közösség jogéletéről tudósító levéltári forrásai alapján tekintjük át.¹²

2. A hagyományos nagycsaládi szervezetben megvalósuló gondoskodási formát a délszláv zadruga példáján keresztül mutatjuk be (XIX. század végéig). Röviden szólunk az idősekről, betegekről gondoskodás keretétől szolgáló házközösséget meghatározó gazdasági, történeti és társadalmi feltételekről is.¹³

3. Az idősek helyzetét, a családban róluk való gondoskodás sajátos vonásait, annak egy népcsoport változó külső körülmények között is megőrzött tradicionális jellemzőit vesszük számba a bukovinai székelyek intenzív vérségi rokonsági rendszerében (XX. század első fele).¹⁴

lalkozó rendkívül gazdag szakirodalomból néhány: HAMAR Anna 1982.; SZABÓ László 1993.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1996.; JÁVOR Kata 2000.; TURAI Tünde 2004.

¹¹ A hajósi svábok semmit nem értékeltek többre a jól és szépen elvégzett munkánál. Arra a kérdésre, hogy mi volt a legnehezebb munka a hajósi ember számára, egy idős parasztgazda ezt válaszolta: „*Olyat én nem tudok mondani.*” BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013. 192. „Az idős asszonyok a rossz lábukkal is mentek napszámba dolgozni. A korlátozott munkaképességükért kapott »mozgássérült pénz«-t valaki el is nevezte csúfosan 'bukdácsozó pénznek' (*Hupszgealt*).” BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013. 195. Egy hajósi parasztember akkor érezte magát öregnek, ha már nem tudott dolgozni. BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013. 359.

¹² BARTH János 1997. Nem teszünk különbséget – ahogyan a szerződő felek tekintetében a forrásokat közreadó Barth János sem tett – etnikai, illetve felekezeti hovatartozás szerint, hiszen szempontunkból az a meghatározó, hogy a mezőváros és az érseki uradalom privilégiumai határozták meg a jogélet mindennapi kereteit a források által kijelölt időintervallumban.

¹³ A zadruga kifejezést Vuk Karadžić néprajzos használta először 1818-ban megjelent szótárában (Karadžić, Vuk Stefanović 1818.). A hivatalos magyar nyelv, így jogszabályaink is házközösségnek nevezik, míg a köznyelv gyakran csak nagycsaládnak hívja. A tanulmányban szinonim kifejezéseként használjuk a zadruga, a házközösség és a délszláv nagycsalád megjelölést.

¹⁴ A szociális gondoskodás hagyományait kutatták a bukovinai székelyek körében a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Szociálpolitikai Tanszékének hallgatói Felsőánán (1999/2000).

4. A sváb falvak már modernizálódó családjaiban az idősekről gondoskodás a szülőházában kialakult és évszázadokon keresztül megőrződött jogszokásait mutatjuk be elsősorban a hajósi közösség Bereznai Zsuzsa és Schön Mária által összegyűjtött rendkívül gazdag szokásanyagára építve (XX. század közepéig).¹⁵

1. A feudális időszaknak a jobbágytelek közös birtoklásán alapuló nagycsalád modelljétől jelentős mértékben különbözött a városban élő parasztság, illetve az egyházi uradalmi vagy magánföldesúri szerződéses parasztok helyzete. Kalocsán és a Kalocsai Sárköz falvaiban is egy kisebb létszámú, az oldalági rokonok együttélését nélkülöző család dominanciáját láthatjuk már a XVIII. század utolsó harmadától. A generációk közötti gondoskodási kötelezettség erkölcsi szabálya általánosságban garanciát jelentett ugyan a közösségen belül az idősek, betegek gondozására, de a gondozási kötelezettség akadályozottságának váratlan eseteire igyekeztek a szokás-jog írásbeliség biztosította keretei között előzetesen felkészülni.¹⁶

Egy korai híradás az öngondoskodás változatos formáiról Holler Józsefné Mészáros Anna kalocsai özvegyasszony 1764. november 12-i keltezéssel írott kontraktuális levele. Megszületését az indokolta, hogy az özvegyasszony fiai, akik-től öreg korára a gondoskodást elvárta volna, „érdemtelenekké” váltak. István és József „tuelem el menvén egyeduel mint a meg szedett szoeloetoett hattak volna”. Ezért Mészáros Anna kalocsai házát eltartásért és gondviselésért veje számára átadja: „az házam némely részeiben meg rongyolódván, ugy annyira, hogy én annak szuekséges igazítását most sem tehetem, annyivalis inkább, hogy ha ennekutánnais igazéttás nélkül maradna, toebbruel toebb koeltségemben essnék, ugy nem kueloemben a szoeloemis sok helyeken soraiban hibát szenvedd toeke nélkül lévén, mellyeket a fiaim velem lakván alégséges képpen helyre hozhatták volna, de mivel édes Annjai szeretett benne nem volt, és így nem akarván vélem tuernyi, szenvedni, kényszeríttem más meg mozdétható jóvaimbol részenként el adván oeket ki fizetni; melly így lévén, mivel naponként végsoe napjaimhoz jobban, és jobban koezelitek, azértis az foellyebb meg nevezett fogyatkozást sem házamban, sem szoelloemben magam helyre nem állithatom, hanem meg gondolván mind ezekben gyámoltalan szeginy el hagyatott sorsomat, kinszeríttem azon házamat ára szerint Nyitrai Jóseff csizmadia mesterségben lévő Voemnek, és nála lévőe édes Leányomnak [...] átal adnom, hogyis ezek mindennémue szükségiben helyre hozván, vélek edgyuet szárnyok, és gondviseléssek alatt holtom uedejeig lakván le koetoett, és meg ígért fogadássok mellet békességessen lakhassak, és így Istenemnek, és nem másnak élvén meg nyughassak”.¹⁷ Azért Mészáros Anna özvegyiségében, Istenben bízása mellett maga is előre gondolkodik: a szekszárdi szőlőt, amely „Szexárd Privilegizált Boetsueletes Városnak határájában” fekszik, a „hozzá tartozandó présházával, préssel, pinczével, kádokkal, és hordokkal” rendkívül méltányos áron eladja vejének, aki a vételárat, 300 forintot két részletben adja anyósa kezébe, amikor an-

¹⁵ Némethkér vonatkozásában az 1939–1948. évi jogi népelektudatás gyűjtése, Hajós tekintetében:

BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013.

¹⁶ BÁRTH János 1997. Nagy Janka Teodóra Makó mezőváros népi jogéleti kutatásainak forrásául szintén a városi protocollum judiciaire alapjánál 1781–1821 között. NAGY Janka Teodóra 2012/b.

¹⁷ BÁRTH János 1997. 352–353.

nak szüksége lesz rá. Ezért cserébe a gondoskodási és tartási kötelezettség teljesítését várja el: „valamint egységes lévin gondomat visellék, úgy szintén nyavalámban esvén az szerint edgyuett lakván mindenekben visellyék, valaminek csak illik, és szuekséges”.¹⁸ Egy másik, további kutatásra és elemzésre váró esetben 1816-ban Uszódon Benedek Pálné, aki menyével és unokájával maradt magára férje és fia halála után, a gazdaság működőképességének megőrzése érdekében menyét, Nagy Erzsébetet férjhez adta Poroszka Józsefhez, akit jó magaviselete esetén fiává fogad és halála esetén unokájával együtt rájuk hagyja vagyonát.¹⁹

2. Az öregekről gondoskodás hagyományos nagycsaládi keretek között megvalósulását tanulmányunkban a délszláv zadruga, azaz házközösség példáján mutatjuk be a XIX. század második felében. A társadalom egyik alapegységét Szerbiában, Horvátországban, a katonai határőrvidéken, Bosznia Hercegovinában és Bulgáriában még a XIX. században is a nagycsalád képezte, amelyet több, általában egymással közeli rokonságban álló felnőtt és családja alkotott. Tagjainak száma akár a 80–100 főt is elérhette,²⁰ az átlagos méret azonban 15–30 fő körül mozgott (2–5 házaspár, fiútestvér és családjai). A közös háztartás nem feltétlenül jelentette azt, hogy a zadruga tagjai egy házban éltek, inkább egy közös udvarban, gazdaságban, gyakran egymástól távolabb eső épületekben, vagy akár tartósan távol éltek (pl. kertészek, téglalegítők, egyéb mesterek vagy kereskedők voltak), illetve a katonai szolgálatot teljesítő házközösség tagok sem vettek részt a mindennapokban. A földrajzi és közlekedési elzártság, a transzhumáló pásztorkodás, mint meghatározó gazdálkodási- és létforma, valamint a központi igazgatás távolsága az önálló élet-, munka- és gazdasági közösségek kialakulásához már a bizánci birodalom időszakában kedvező feltételeket teremtett, az oszmán uralom pedig továbbéléséhez, amely szörványosan egészen napjainkig megfigyelhető.²¹ A hierarchikus módon felépülő házközösség élén álló stařina a legtekintélyesebb, sokszor a legöregebb férfi volt, személyét nagy tisztelet övezte. A házközösségben több generáció élt együtt munka-, élet- és vagyonszösségben. Ez nemcsak a munkamegosztás egy sajátos, alapvetően a nem, a családi állapot és a kor szerint elkülönülő formáját valósította meg, de a mindennapok szerves részévé tette a nők számára a gyermeknevelés mellett az idős- és beteggondozó tevékenységet is. A tehetetlenné vált, a nők által elgondozott öregek a házközösségben nem maradtak magukra, de kiszolgáltatottságuk mértékéhez igazodóan a közhaszonhoz hozzájáruláson alapuló értékrend alapján helyzetük megváltozott, a ranglétrára legalsóbb fokára kerültek.²²

A zadruga sui generise az egymást követő generációk számára a kötelezettségek (katonáskodás, hadimunka) teljesítését és a megélhetést biztosító vagyonszösség megőrzése volt osztatlan és oszthatatlan közös tulajdon formájában. Ennek megvalósulását szolgálták jogszokásai is. A fentiek tükrében magától értetődő, hogy

¹⁸ BÁRTH János 1997. 353.

¹⁹ BÁRTH János 1997. 354–355.

²⁰ Koszovóban 1975-ben például néprajzosok egy 104 főből álló nagycsaládtól gyűjtöttek. SCHUBERT, Gabriella 1996.

²¹ SCHUBERT, Gabriella 1996.

²² PENAVIN Olga 1981.

a magántulajdon eredendően idegen volt a zadrugától. A házközösség tagjainak kezdetben még személyes tulajdona sem lehetett, csak jóval később alakult ki a saját használatú tárgyakon az egyén tulajdonjoga.²³ A vagyonszövetség értelmében a használat és a birtoklás joga megillette a tagokat, de a közös vagyonról kizárólag a házközösség fennmaradásának stratégiáját kökeményen érvényesítő zadrugatanács rendelkezhetett. A tanács pedig minden döntését annak tudatában (és felelősségével) hozta, hogy a házközösség fennmaradásának záloga a közös tulajdon megőrzése a következő generáció számára.²⁴

Valtazar Bogišić a délszláv jogi néprajz jeles kutatója a zadrugák jogszokásait a városi kiscsaládokkal összehasonlítva foglalta össze. Ahogyan említettük, a zadruga feje nem rendelkezhetett szabadon a közösség vagyonával, a vagyon nem volt felosztható, a házközösség nem volt megszüntethető. A kiscsaládban az apa korlátozás nélkül dönthetett a család vagyonáról, akár végrendelezhetett is saját akaratának megfelelően, viszont a vagyon felosztását követően a kiscsalád gyakorlatilag akár meg is szűnhetett. A zadrugában a fiúnak a házasságkötés után nem kellett elhagyni a családi házat, nem kellett hosszú éveken át azért dolgoznia, hogy családot alapítson, sőt a gazdasági szempontok miatt a legényeket még inkább ösztönözték a közösség gazdasági erejét ily módon is növelő korai házasságra. A zadruga biztosította a házközösségi tagok és gyermekeik ellátását, biztonságot jelentett az idősök és munkaképtelenek számára is.²⁵

A zadrugák szerepének változását, felbomlásukat a jogalkotás oldaláról is nyomon követhetjük. A jogszabályok mind szerb, mind horvát területen már a XVIII. századtól a központi hatalom, majd a XIX. század második felétől kiépülő modern államszervezet érdekeinek megfelelően hol a házközösségek fennmaradását, hol megszüntetését támogatják – elsősorban a tulajdonjogi és az öröklésjogi kérdések rendezésének tükrében. Ebből a szempontból számunkra kitüntetett jelentőséggel bír a polgárosított magyar határőrvidéken fennálló házközösségi intézménynek megszüntetéséről rendelkező 1885. évi XXIV. törvénycikk, majd az azt módosító és kiegészítő 1898. évi XII. törvénycikk. E jogszabályok sorra vették a házközösségek megszüntetésének, illetve a közösségi vagyon felszámolásának legfontosabb területeit és eljárási szabályait. Az 1898. évi XII. törvénycikk már az 1885-ben megalkotott részletes szabályozás buktatóinak ismeretében folytatja a házközösségek felszámolási folyamatát. Sajátos paradoxon, hogy jogalkotásunk egy jogszokást éppen megszüntetése kapcsán ismer el jogintézményként (a szokásjog részeként, illetve jogi normaként) és tesz a hivatalos jogrend részévé. A polgári jogrend kialakításának, a polgári tulajdonviszony változásnak folyamatában bekövetkező erőteljes változások kikényszerítette helyzetben a jog hivatalosan megszünteti a házközösségeket, illetve az ezek alapjául szolgáló vagyoni viszonyokat, az osztatlan közös tulajdont. A házközösségek a mindennapokban viszont továbbra is fennmaradtak, léteznek. A jogszabályi funkciókorlátozási kísérletek a betegek és az idős családtagok, valamint a gyermekek ápolását, gondozását nem érintették, a családon belüli munkamegosztásban továbbra a nők feladatának tekintették.

²³ SCHUBERT, Gabriella 1996.

²⁴ BÍRÓ László 2000.

²⁵ BOGIŠIĆ, Valtazar 1884.

3. A bukovinai székelyek rendkívül erős rokonsági rendszerében az idősekről gondoskodás kötelezettsége még a XX. században is fontos szerepet kapott.²⁶ A Bács-Kiskun és Baranya megye mellett Tolnában is nagy számban élő bukovinai székelység életében bekövetkezett erőteljes változások a közösségi gondoskodást sajátos, egymástól karakterisztikusan elkülönülő szakaszokra osztották.²⁷

A perifériális fekvésű, kevésbé polgárosodott Bukovina öt magyar falujában hosszú ideig megőrződött a zárt, szigorúan tradicionális társadalomszerkezet, amelyet a család- és rokonságközpontú gondoskodás jellemezett.²⁸ A család kötelezettsége volt az idős emberről gondoskodás. Idősnek, öregnek egyesek szerint 50 év felett öregnek számított valaki, mások viszont a 60. évhez kötötték azt a váltást, amely új helyzetet és feladatot jelentett a családban. Ettől kezdve már nem az idős emberé volt a gazdálkodás terhe, az ő feladata az állatok ellátására korlátozódott, az idős asszonyok esetében a kisgyermek gondozására. Még elettek-vettek a ház körül, a *nannyók* a bálba nézőként eljártak, az öregembereknek néha kikérték véleményét, tanácsát a mindennapi élet ügyes-bajos dolgaiban. Ha azonban az idős ember egészsége megromlott, „magatehetetlenné, nyomorékká vált”, azaz képtelen volt dolgozni és önmagáról gondoskodni, a család egyik nőtagja látta el. Ha idős asszony esett le a lábáról, a férje legfeljebb apróbb feladatokat végzett körülötte (egy pohár vizet adott, betakarta). Ha öregember betegedett meg, természetes volt, hogy a felesége, ha özvegy volt, legfiatalabb fiának családjá „gondozta el” (cserében ő örökölte a házat). Ha nem volt az öregeknek családjá, a testvérek vagy a távolabbi rokonok, legvégső esetben a község gondoskodott róla. Ilyen esetre azonban nem emlékeztek Hadikfalván, mert azok az idős házaspárok, akiknek nem volt gyermekük vagy eltartójuk, még ideje korán „elfogadtak egy gyermeket”, aki öreg korukban gondozta őket a ház fejében. Ha az idős ember meghalt, eltemettetéséről a család, illetve a fogadott gyermek volt köteles gondoskodni, miként a megtartandó torról is.²⁹

4. A sváb falvak már modernizálódó családjában az idősekről és betegekről gondoskodás modelljeinek vizsgálata a XX. század közepén, illetve második felében, ismét új tapasztalatokkal gazdagíthatja a kutatást.³⁰ A német nemzetiségű település leírásokban a XVIII. század végétől megjelennek az ott lakók sajátos, a szülőhazából hozott értékrendjével összefüggő mentalitásbeli jellemzések. Ezek között elvélve és inkább impliciten találkozunk a jogi mentalitásra, jogszokásokra vonatkozó adatokkal. Mattyasovszky Miklós a Duna-Tisza közére vonatkozó elemzései az

²⁶ A kutatás eredményeiről szóló első beszámoló a Bukovinai Székelyek Országos Találkozóján hangzott el (Szekszárd, 2000. augusztus 19.), a kutatási eredmények közlésre kerültek: NAGY Janka Teodóra 2006.

²⁷ A témához kapcsolódó rendkívül gazdag irodalom megtalálható: FOKI Ibolya – SOLYMÁR Imre – SZÓTS Zoltán (szerk.) 2000.

²⁸ A bácskai és a Tolna megyei évtizedek mellett alapvetően ezen 1930–1941 közötti időszakra vonatkozóan sikerült a kérdőíves kutatás során adatokat gyűjteni a kutatás helyszínén, Felsőnánán. A gyűjtés során megkérdezett 15 adatközlő közül 11 Hadikfalván született.

²⁹ Ezúton mondunk köszönetet a kutatás támogatásáért a Bonyhádi Székely Körnek, a dr. Németh Kálmán Alapítványnak, a felsőnáni asszonykórusnak, a felsőnáni általános iskola honismereti szakköre tagjainak, valamint Fábán Józsefné Dávid Erzsébetnek és id. Fábán Józsefné Fábán Erzsébetnek.

³⁰ Források Németkér: ZNAKOVSKY József 1941., Hajós: BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013.

öröklési szokásokról,³¹ továbbá az 1939–1948. évi jogi népeletkutatás adatai, ahogyan ezekről korábbi tanulmányunkban részletesen szoltunk, e szempontból is hiánypótlóak lehetnek.³² Mattyasovszky például a németek esetében 45 helység szokásait vizsgálta és felhívta a figyelmet arra, hogy a bácskai németek öröklési szokásai nem követik a Dunántúli németeknél jellemző törzsöröklés szokását. Azaz nem egyetlen gyermek, egy fiú örököl náluk.³³ Ezt egészítik ki azok az adatok, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy az 1900-as évek elején a bácskai németeknél – miként egykor szülőföldjükön – a szülő már 40–50 évesen elrendezte az osztályt gyermekei között – leggyakrabban az egyenlő osztály vagy a fiú ági örökösdés elvét követve. „A háztelek utca felőli másik sarkában sűrűn láthatunk apró kis házikókat, rendszeren egy szobával, konyhával és éléskamrával. Ez a német »Pensionshaus«. Ide vonul nyugalomba az öreg német feleségével, ha már nem dologra valók s a vagyont gyermekeik közt felosztották.”³⁴ Jellemző volt továbbá, hogy az életben történő osztály esetén az adásvételi szerződéssel egyidejűleg életjáradéki szerződést is kötöttek a szülők tartásának rendezésére. Hídvégen például a német lakosok 40–50 évesen szinte kivétel nélkül átadták ingatlanaikat gyermekeiknek. A szülők életjáradéka a birtokátvevőt vagy átvevőket terhelte.³⁵ Az életben történő átruházás a németeknél volt a leggyakoribb.³⁶

Hajósról a közelmúltban megjelent nagyszerű monográfia jóvoltából az idősekről gondoskodásnak rendkívül gazdag adatolása ismert. A településen a munkaközpontú értékrendnek megfelelően mindenki dolgozott, részt vett a nemek és korok szerinti munkamegosztásban. A család időskorú tagjainak, a nagyszülőknek is megvolt a maguk feladata. A nagymamák délutánjaikat nyáron és ősszel az utcán üldögélve töltötték, a különféle termények feldolgozásával, varrogatással, kötögetéssel (kesztyű- és pacscherkötés), unokákra vigyázás, üllőmunka (pl. babfejtés). Férfiaknak udvarsöprés, télen játékkészítés az unokáknak, kísétálás a fiúunokával a határba.³⁷ A nagypapák délelőtt a szőlőben dolgoztak, ott példás rendet tartottak, a pince hűvösében ebédeltek, lepihentek, majd a szomszédos gazdákkal kvaterkázta.

A hajósi parasztemberek is 50–60 éves koruk között adták át a gazdaságot felnőtt gyermekeiknek egy kisebb birtokrész (általában szőlő) kivételével. A megélhetést vagy a járadékföldből, vagy az örökösök által fizetett terményjáradékból biz-

³¹ MATTYASOVSZKY Miklós 1904.

³² Jogi és mentalitásbeli sajátosságok a német nemzetiségiek mindennapjaiban a Duna–Tisza közén címmel a VIII. Duna–Tisza közű nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencián (2011.07.14. – 2011.07.15.) Baján elhangzott előadás. NAGY Janka Teodóra 2012/a.

³³ Már a Mattyasovszky gyűjtését követő generációban is előfordult a dunántúli németek között is eltérő gyakorlat. A szokásasszimiláció jegyeit mutatja, hogy Németkéren a szülők még életükben, leggyakrabban a gyermekek kiházását követően a vagyont osztály útján egyenlő arányban osztották fel. A házban maradó gyermek a szülők gondozásáért egy fél házrészt kap, egyébként ugyanannyit örököl, mint a többi. Viszont az elaggott szülők tartásáról minden gyermek volt köteles gondoskodni az általa kapott örökrész ellenében. A tartásdíj nem haladta meg a szülők rendes megélhetéséhez szükséges mértéket. ZNAKOVSKY József 1941. 4.

³⁴ FRANKL István 1896. 383.

³⁵ MATTYASOVSZKY Miklós 1904. 347–348.

³⁶ A szerbeknél ennél ritkábban, a magyaroknál pedig csak elvétve fordult elő.

³⁷ BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013. 359–360.

tosították.³⁸ „A dédnagyapám 1930-ban adta át a gazdaságot a nagyszüleimnek. [...] És akkor nem is írták a nevükre, hanem csak szétosztották a gyerekek között, ahány gyerek volt. Az egyik gyerek ott maradt a házban az öregekkel. Az öregek visszatartottak maguknak egy kis földet, szőlőt. És amikor már nem tudták megdolgozni, mert olyan öreg volt, akkor az utána következő generációé lett, aki elvállalta őket. Ha több gyerek volt, akkor úgy volt, hogy mindegyik gyereknek kellett adni annak a szülőnek valamit, mert az a földet szétosztotta közöttük, a nevükre adta. Ez az én férjem családjánál úgy volt, hogy minden héten egy másik fiú hozott egy öt liter bort a nagypapának. Adtak neki gabonát, krumplit, kukoricát, hogy tudjanak baromfit nevelni az öregek. Ez volt a Depadat, a járadék. A házat úgy örökölték, hogy a bentlakó, a Baisitzr örökölte a fél házat. A többiek kaptak földet vagy pincét, a ház értékének megfelelően öt-tíz hold földet, egyenlő arányban széosztva mindent. Ezt az öregek előre elrendezték. Mert az öregek azt mondták, hogy akkor vetkőzzön le az ember, amikor aludni megy. Mert ha már elalszik az ember, akkor nem tud levelekedni... Előrelátóak voltak.”³⁹ Ha nem volt gyermek, akkor „kölcsonadtak egy gyereket.”⁴⁰

A leírtakat összegezve megállapítható, hogy a nagycsalád jogszokásainak sajátos területét jelentette az idősekről való gondoskodás hagyományos rendje. A közösség tagjainak kifejezetten jogi jellegű, a társadalom kisebb-nagyobb közösségeinek vélt vagy létező autonómiája alapján alkotott, a közösség által elismert, a hagyomány és a szokás erejénél fogva megtartott és öröklődő, szükség szerint azonban a közösség által kikényszerített szokásszerű gyakorlata elsősorban a megíratlan, jogi alakba nem öntött jogszokásokat, szertartásokat és jelképeket foglalta magában. A nagycsalád jogszokásai között néprajzi adatgyűjtésekre, szakirodalmi és levéltári forrásokra alapozva szóltunk a Kétvízközén élő nemzetiségek és népcsoportok közül elsősorban a németek, a délszlávok, a bukovinai székelyek továbbá Kalocsa és a kalocsai Sárköz lakóinak a családban az idősekről gondoskodást meghatározó szokásrendjéről. A hivatkozott példák jól tükrözik a paraszti társadalom közösségeinek mindennapi gyakorlatát a XVIII. század végétől a XX. század közepéig terjedően. Az is észrevehető, hogy az általános szokásrendet – a család közösségén belül történő gondoskodást – jelentős mértékben árnyalták és differenciálták a közösségi hagyományok, stratégiák. Bízunk abban, az idősekről való gondoskodás hagyományos formáinak jogszokásairól szólva a paraszti közösségek által megkövetelt magatartás szabályok a mindennapokban érvényesülő sajátos jellemzőire is sikerült felhívni a figyelmet.

³⁸ BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013. 380.

³⁹ BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013. 381.

⁴⁰ BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária 2013. 389.

IRODALOM

BÁNLAKEY Pál

- 2011 Családszociológia
Wesley könyvek
Budapest

BÁRTH János

- 1997 Kalocsai kontraktusok
Kalocsa

BEREZNAI Zsuzsanna – SCHÖN Mária

- 2013 A hajósi sváb parasztság mentalitása
Hajós

BÍRÓ László

- 2000 A zadrugák felbomlásáról
Világtörténet 22. évf. 2000. 2. sz., ősz–tél, 51–60. Budapest

BOGIŠIĆ, Valtazar

- 1884 De la forme de inokostina de la familie rurale chez les Serbes et les
Croates (Revue de droit international et de législation comparée)
O obliku zvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata
Beograd

CSEH-SZOMBATHY László

- 1995 A társadalmi normák változása és a családi élet alakulása
Magyar tudomány 40. évf. 5. sz. 521–531. Budapest

ERDEI Ferenc

- 1974 A falusi társadalom élete
In: Erdei Ferenc: Magyar falu. 159–171.
Budapest

FARAGÓ Tamás

- 2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család
In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom.
393–483.
Budapest

FOKI Ibolya – SOLYMÁR Imre – SZÖTS Zoltán szerk.

- 2000 Források a bukovinai székelyekről
Szekszárd

FRANKL István

- 1896 Bács-Bodrog megye néprajza. Németek.
In: Dudás Gyula (szerk.): Bács-Bodrog vármegye egyetemes
monográfiája. II. 378–383.
Zombor

HAMAR Anna

- 1982 Az öregek néprajzi kutatásának szempontjai
In: Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó
Imre tiszteletére. 663–668.
Debrecen

- JÁVOR Kata
 2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás
 In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom.
 601–690.
 Budapest
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović
 1818 Srpski rječnik (Српски рјечник)
 Wien
- MATTYASOVSKY Miklós
 1904 Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás
 Budapest
- NAGY Janka Teodóra
 2006 A szociális gondoskodás hagyományai a bukovinai székelyek körében
 Új Dunatáj 11. 86–91. Szekszárd
 1998 Jogi néphagyományok két gömöri faluban
 Debrecen
 2012/a Jogi és mentalitásbeli sajátosságok a német nemzetiségiek
 mindennapjaiban a Duna–Tisza közén
 In: Kothencz Kelemen (szerk.): Sarjadó sorsok.
 A VIII. Duna–Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató
 konferencia (Baja, 2011. július 14–15.) előadásai. 35–41.
 Baja–Kecskemét
 2012/b Népi jogélet a Dél-Alföldön egy jogtörténeti és történeti forrás tükrében
 (1781–1821): Mindennapi jegyzőkönyvek a Makó Városában előfordult
 egyes bajos állapotokról
 Szekszárd
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1996 Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary
 Budapest
- PENAVIN Olga
 1981 A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórogyon)
 Újvidék
- SCHUBERT, Gabriella
 1996 Auf den Spuren von Königssohn Marko (Markó királyfi nyomában)
 In: Hardten, Eggert – Stanisavljevic, André – Tsarkis, Dimitris (Hgg.):
 Der Balkan in Europa. 151–164.
 Frankfurt am Main
- SOMLAI Péter
 2013 Család 2.0 Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig
 Budapest
- SPÉDER Zsolt
 2005 Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és
 gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón
 Századvég 10. évf. 37. sz. 3–48.
 Budapest

SZABÓ László

1993 Társadalomnéprajz
Debrecen

TAGÁNYI Károly

1919 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és az öröklési
jog köréből
Budapest

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 Magyar jogi népszokások
Budapest

TOMKA Béla

2000 Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában:
konvergencia vagy divergencia?
Budapest

TURAI Tünde

2004 Az életút végén. Szilágyborzasi öregek társadalmi helyzetének vizsgálata
Kolozsvár

2009 Öregek társadalomnéprajzi vizsgálata
Doktori disszertáció. ELTE BTK Néprajztudományi Doktori Iskola
(http://doktori.btk.elte.hu/folk/turaitunde/diss_nem.pdf)
Budapest

ZNAKOVSKY József

1941 Jogi néphagyományok (kézirat) Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár
1190. Németkér

J a n k a T e o d ó r a N a g y

The family and its legal customs: customary law of taking care of the elderly in the Danube–Tisza Interfluve Region

The traditional rules defining by whom and how should care be taken of elderly people have always been a very special part of Hungarian legal ethnography focusing on legal customs of a traditional family. The current paper aims to describe such legal traditions, based on ethnographical data collections, archives, and scientific literature. Although the Danube–Tisza Interfluve Region is home to diverse ethnic groups and minorities, the customary law related to the care for elderly people within the family is best documented in the case of German and South Slavic (Serbian and Croatian) ethnic groups, as well as Székelys from Bukovina and people living in the Sárköz Region near Kalocsa. These selected cases are typical examples representing the everyday practice in a traditional family between the second half of the 18th and the middle of the 20th century. These examples and the differences between typical scenarios help to better understand, how various systems intended to ensure caretaking have evolved in the examined communities. The diversity and careful preservation of these systems in traditional communities also emphasizes the importance of legal customs in shaping everyday life. [Translated by Tamás Szabó G.]

TARTALOM

<i>Kothencz Kelemen</i> (Köszöntő)	5
<i>Nagy Janka Teodóra</i> : A család és szokásai. Az idősekről gondoskodás szokásrendje a Kétvíz közén	7
<i>Szőke Anna</i> : A család szubkultúrája mint az identitás megtartó formája a vegyes etnikumú közösségekben	19
<i>Bárth János</i> : Bács mezőváros magyarsága a XVIII. században	29
<i>Fehér Zoltán</i> : A bátyai újranevesedés anyakönyvi bizonyítékai	37
<i>Kothencz Kelemen</i> : Családi élet a XIX. század eleji Dushonon	47
<i>Bereznai Zsuzsanna</i> : Egy kecskeméti zsidó család a XX. század elején (Kircz Fülöp fogatos fuvarozó családja)	55
<i>Ferkov Jakab</i> : A zádruga mint nagycsaládi gazdasági szervezet a bunyevácoknál	69
<i>Krupa András</i> : A család szerepe a szlovák anyanyelv megőrzésében, a magyarosodás folyamatában a hazai – főként alföldi – szlovákok önvallomásai alapján	77
<i>Gatti Beáta</i> : „... most már meg vagyunk rokonosodva egészen” A család és a rokonság szerepe a Bukovinai székelység identifikációs törekvéseiben	91
<i>Silling István</i> : A műrokonság és a házassági rokonság néhány jellegzetessége Kupuszinán	99
<i>Beszédes Valéria</i> : A nagycsaládi szervezet nyomai Csikérián a XX. század végén	107
<i>Simon András</i> : A termelés, ellátás és fogyasztás családi keretei Óbecsén	117
<i>Kustár Rozália</i> : Társadalmi, közigazgatási és gazdaságtörténeti adatok Dunaegyházáról (1822–1835)	125
<i>Székelyné Kőrösi Ilona</i> : Család és munka Bellosics Bálint Kis ethnographia című néprajzi olvasókönyvében	137
<i>Ö. Kovács József</i> : Munka a „közösben” Kollektivizálás a bajai régióban (1948–1968)	147
<i>Balázs Kovács Sándor</i> : Halotti búcsúztatók Sükösdről	155
<i>Klamár Zoltán</i> : „Kilencszáz és tizennégybe felborult a világbéke” Rímfaragó bácskai bakák és más egyebek egy hadiújság meg némi szórványos emlékeanyag tükrében	165
<i>Gallusz László</i> : Változó tanyai gazdálkodás. A mezőgazdasági nagyüzemmel dacolva és versengve	177